

Summary

Censorship over Latin Books in the Grand Duchy of Lithuania in XVI–XVII Centuries

Daiva NARBUTIENĖ

The article aims at disclosing the press control system in the Grand Duchy of Lithuania (GDL) and analysing the role of the censorship over the publishing of Latin books in the 16th–17th centuries. Press censorship in GDL was administered by spiritual and secular authorities through adoption of different resolutions, distribution of the lists of forbidden books, and appointment of censors. Books were censored in both ways of the press control: prior (preventive) and posterior (repressive) censorship. Censorship over Latin books in GDL was carried out in the same way as the control over publications in other languages. Censors' evaluation was determined by the content of publication, not its language.

Despite of the strict requirements of spiritual and secular power to employ the prior (preventive) and posterior (repressive) censorship over the press, some Latin books of GDL escaped the censorship. Publications without a publishing permit of the state or church authorized inspector provide the evidence for the fact.

Lists of forbidden books made a huge harm to the distribution of books in GDL, so just a few copies of some books reached our days. Besides, destiny of the books was dependent also on confrontations among different confessions that used to destruct opponent publications.

UDK 351.751(474.5)
655.4/5(474.5)(019)

Cenzūros poveikis lietuviškų knygų leidybai
1904–1914 metais

Violeta ČERNIAUSKAITĖ

Vilniaus universiteto Knygotyros katedra, Saulėtekio al. 9, 2054 Vilnius,
el. p. violeta.cerniauskaite@kf.vu.lt

Lietuviškos spaudos draudimo panaikinimas atvėrė kelią legaliam, tačiau cenzūros ir spaudos įstatymų stipriai varžomam spausdintam lietuviškam žodžiui. XIX a. cenzūra išnyko beveik visose Vakarų Europos valstybėse, tačiau išliko Rytų šalyse: Kinijoje, Rusijoje, Turkijoje. Rusijos imperijoje XX a. pradžioje spaudos ir cenzūros reikalais rūpinosi Vidaus reikalų ministerija, vadovaudamasi 1865 m. balandžio 6 d. laikinosiomis spaudos ir cenzūros nuostatomis, kurios su tam tikrais pakeitimais išsilaiškė iki 1906 m. Nuo 1865 m. iki 1905 m. buvo išleista nemažai įstatymo pataisų ir papildymų, kurie tik pablogino teisinę spaudos padėtį Rusijoje. Štai 1872 m. birželio 7 d. nutarimu knygų ar periodinių leidinių uždraudimo bylos iš teismų buvo perduotos garsėjusių savivale caro valdininkų administracijos žinion, pagal 1873 m. specialų potvarkį beveik bet kuri tema galėjo būti uždrausta viešai svarstyti spaudoje. 1902 m. išleistais įstatymo papildymais buvo sustiprinta spaustuvų priežiūra ir pan.¹ Spaudos ir cenzūros įstatymą 1890 m. sudarė 302 straipsniai, kuriuose buvo įteisinta išankstinė cenzūra ir išdėstytos tam tikros taisyklės, būdai ir priemonės kovos su leidiniais, nukreiptais prieš aukščiausiąją valdžią, visuotinai priimtą moralę ar kitaip nusižengusiais. Tarp dažniausiai leidėjams taikytų baudžiamųjų priemonių buvo perspėjimas (ne daugiau kaip 3 kartus), laikinas leidinio sustabdymas bei baudžiamosios bylos leidėjui iškilimas. Be to, vidaus reikalų ministro ar atitinkamo departamento vadovo nurodymu bet kurio leidinio leidimas galėjo būti nutrauktas². Šios taisyklės tapo aktualios lietuviškai spaudai tik 1904 m. balandžio 24 d., panaikinus draudimą spausdinti lotynišku šriftu. Pagrindiniai cenzūros uždaviniai, net ir pasikeitus visuomeninėms bei politinėms sąlygoms. Lietuvoje išliko tie patys: neleisti plisti revoliucinėms bei tautinio atgimimo idėjoms, kurių sklaida buvo nesuderinama su toliau tęsiama šiek tiek pakoreguota nutautinimo, „rusifikacijos“ bei „depolonizacijos“ politika. Pažangioji rusų visuomenė ne kartą viešai kritikavo spaudos ir cenzūros įstatymus dėl jų nenuoseklumo ir fragmentiškumo, laikmečio reikalavimų neatitikimo, pabrėždama, kad šie įstatymai

niekada nesudarė darnios visumos, o greičiau priminė įvairių nutarimų ir potvarkių mozaiką³.

Patyrusi pralaimėjimą Rusijos ir Japonijos kare bei atsižvelgdama į sustiprėjusias šalyje revoliucines nuotaikas, caro valdžia buvo priversta iš esmės koreguoti savo vidaus politiką. 1904 m. gruodžio 12 d. caras Nikolajus II pasirašė aukščiausiąjį paliepimą Senatui, kuriame nurodyta, kad „reikia išmesti iš dabartinių įstatymų nereikalingus spaudą varžančius įstatymus ir spaudos žodžiui suteikti įstatymais užbrėžtas ribas, kad tokiu būdu leisti spaudai tinkamai išpildyti savo aukštą pareigą būti išreiškėja naudingų Rusijai siekių“⁴. Pirmosios spaudos įstatymų pataisos caro įsakymu buvo parengtos 1905 m. lapkričio 24 d. Iš 302 ankstesnio įstatymo straipsnių atšaukti 18 ir išbraukti 12, pakeisti 36 bei naujai papildyta 13. Buvo panaikinta išankstinė periodinės spaudos cenzūra, tačiau įsisiūbavus revoliuciniam judėjimui spaudos cenzūra faktiškai ir taip buvo ignoruojama. Lietuvių visuomenė, kritikuodama šias naujas spaudos įstatymų pataisas, 1905 m. pabaigoje viešai paskelbė: „kadangi viršminėtaisiais įstatymais užgauta tikroji žodžio liuosybė ir subjauroti „pamatiniai įstatymai“ pilietiškos liuosybės, apskelbtos manifeste Spalio 17(30) d. [...] nutarta, po senovei faktiškai vykdyti spaudos liuosybę“⁵. Originalią priemonę prieš spaudos cenzūrą panaudojo Vilniaus spaustuvų darbininkai. Susirinkę 1905 m. gruodžio pradžioje jie nutarė nerinkti ir nespausdinti tų rankraščių, kurie yra buvę cenzūroje⁶. Dienraščio „Северо-Западный голос“ redaktorius N.I. Radinas buvo patrauktas baudžiamojon atsakomybėn vien už tai, kad išspausdino šią Vilniaus spaustuvininkų rezoliuciją.

Vilniaus generalgubernatorius 1905 m. rugsėjo 20 d. paskelbė atšaukęs draudimą oficialiame susirašinėjime, buhalterijoje ir prekyboje vartoti vieną iš vietinių kalbų. Leista įmonių ir įstaigų pavadinimuose, ataskaitose, kaiminukuose ir kitoms reikmėms vartoti gimtąją kalbą. Tačiau oficialiuose dokumentuose greta didesniu šriftu turėjo būti išspausdintas tekstas valstybine kalba⁷. Todėl daugelis lietuvių draugijų įstatų, ataskaitų ir programų

šiuo laikotarpiu buvo išspausdintos lygiagrečiai lietuvių ir rusų kalbomis. Už šių taisyklių nesilaikymą buvo griežtai baudžiama, pavyzdžiui, 1913 m. policija konfiskavo Lietuvių dailės parodos katalogus lietuvių ir lenkų kalbomis už tai, kad juose nebuvo lygiagretaus teksto rusų kalba, nors dailės parodų organizatoriai atskirai ir buvo išleidę šiuos katalogus rusų kalba⁸.

Naujos spaudos įstatymų pataisos 1906 m. balandžio 26 d. galutinai panaikino neperiodinių leidinių vidaus išpėjimą cenzūrą ir įtvirtino administracinę atsakomybę už nusizengimus spaudos įstatymams: tik teismo pripažinti kaltais redaktoriai, leidėjai, autoriai ar spaustuvinkai galėjo būti baudžiami pinigine bauda (ne daugiau kaip 500 rub.), areštuoti (iki 3 mėn.), įkalinti (nuo 2 mėn. iki 1,4 metų), ištremti arba išsiųsti į pataisos namus⁹. Lietuvių socialdemokratų spauda labai griežtai įvertino naujas spaudos įstatymų pataisas. K. Jasiukaitis, kritikuodamas cenzūros ir cenzorių pervardijimą spaudos komitetais ir spaudos inspektorais, rašė: „Rusijos valdžia mano, jei krokodilą pavadinšime driežu, tai ir visas pasaulis turės manyti, kad krokodilų jau nebėra, visur pražuvo; koku vardu cenzūrą ir cenzorius nekrykštysi, vis tiek jie pasiliks spaudos krokodilais!“¹⁰. Po metų „Skarde“ buvo pastebėta, kad, nepaisant skelbiamos spaudos laisvės, Rusijos išlaidos cenzoriams ir jų kanceliarijoms nuo 321 tūkst. rub., skirtų 1906 metams, išaugo iki 412 tūkst. rub., skirtų 1907 metams¹¹. Lietuvoje cenzūros išlaidos taip pat ženkliai didėjo: 1904 m. jos siekė 6650 rub., o vidaus ir užsienio cenzūros kanceliarijoje dirbo 6 žmonės, 1907 m. bendrosioms kanceliarijos išlaidoms buvo skirta 12 136 rub., o Vilniaus spaudos reikalų laikinajame komitete dirbo jau 11 žmonių¹².

Vidaus reikalų ministerija 1913 m. spalio 26 d. pateikė Valstybės Dūmai svarstyti naują spaudos įstatymą, kuriame buvo pasiūlyta sugriežtinti administracinę priežiūrą ir nustatyti bendrą baudžiamųjų priemonių, taikomų nusikaltus spaudos įstatymams, seką. Be to, buvo numatyta pakelti periodinių leidinių, laikraščių redaktoriams būtina išsilavinimo cenzą. Tai sukėlė energingą opozicijos pasipriešinimą ir iki Pirmojo pasaulinio karo šis projektas nebuvo įteisintas.

Lietuvoje spaudos įstatymai taip ir neįgijo visiškos veikimo laisvės, nes vietos gubernatoriams buvo suteikta teisė savarankiškai spręsti apie leidėjų ar redaktorių nusizengimus spaudos įstatymams. Antai 1906 m. pabaigoje cenzūros įsakymu buvo konfiskuotas Lietuvos valstiečių sąjungos leidinys „Valstiečių vargai“, kurį pagal A. Ziminą parengė P. Paršaitis, nors ši knygelė rusų kalba buvo išleista su Vyriausiosios spaudos reikalų valdybos patvirtinimu. Šiuo klausimu „Lietuvos ūkininkas“ rašė: „nors tie patys įstatymai Rusijoje ir Lietuvoje, tačiau ką vienas valdininkas leidžia, tą kitas gali suturėti“¹³. Apie Rusijos cenzūros savavaliavimus ne kartą rašyta periodinėje spaudoje, pavyzdžiui, „Lietuvos žinios“ paskelbė, kad 1914 m. iš viso Rusijoje buvo

uždrausti 465 laikraščiai ir 230 knygų. Dėl įvairių priežasčių draudimas buvo panaikintas 96 laikraščiams ir 24 knygoms, tuo tarpu per teismą uždrausti tik 69 laikraščiai ir 89 knygos, o visi kiti leidiniai buvo konfiskuojami ir leidėjai baudžiami be teismo, t. y. vieno ar kito valdininko nuožiūra¹⁴.

Cenzūrai ir spaudos priežiūrai tiesiogiai vadovavo prie Rusijos vidaus reikalų ministerijos įsteigta Vyriausioji spaudos reikalų valdyba. Ji kontroliavo visų cenzūros komitetų Peterburge, Maskvoje, Varšuvoje, Tbilisyje, Rygoje, Odesoje ir atsakingųjų cenzorių Vilniuje, Kijeve, Kazanėje, Taline, Tartu, Mintaujoje, Lodzėje, Charkove, Jekaterinoslavlyje, Rostove prie Dono, Novgorode, Saratove, Tomske, Vladikaukaze ir Baku veiklą. Nuo 1901 m. vasario 24 d. lietuviškųjų gubernijų vietinės spaudos leidinius tikrino Vilniaus vidaus cenzūros atskirojo cenzoriaus kanceliarija. Viena priežasčių, dėl kurių lietuvių spauda legalizuota gana lėtai, buvo kvalifikuoto lietuviškos spaudos cenzoriaus nebuvimas. Vilniaus generalgubernatorius P. Sviatopolkas-Mirskis norėjo, kad lietuvių spaudą prižiūrėtų aukšto išsilavinimo ir gabus cenzorius, pajėgiantis ne tik kontroliuoti spaudą, bet ir teikti jai kryptį¹⁵. Kol nebuvo paskirtas lietuviškų leidinių cenzorius Vilniuje, visa cenzūros aprobavimo procedūra labai užsitęsėdavo, nes dėl kiekvieno spaudinio teksto kreiptis į Peterburgą, į Vyriausiąją spaudos reikalų valdybą, Peterburge lietuviams nemažai padėjo Rusijos mokslų akademijos bibliotekininkas, Peterburgo universiteto dėstytojas doc. Eduardas Volteris, paskirtas lietuvių dramos veikalų cenzoriumi. Iki 1904 m. spalio mėnesio Vyriausiajai spaudos reikalų valdybai buvo pateikta 16 prašymų leisti lietuviškus laikraščius ir žurnalus, tačiau dėl politinių sumetimų ir lietuviškos spaudos cenzorių trūkumo leidimai buvo duoti tik A. Smilgai leisti Peterburge savaitraštį „Lietuvių balsas“, P. Vileišiui Vilniuje leisti dienraštį „Vilniaus žinios“ ir kun. J. Ambraziejui leisti ir redaguoti ūkio reikalams skirtą savaitraštį „Lietuvos bitininkas“. Tik 1905 m. sausio 1 d. etatiniu lietuviškųjų leidinių cenzoriumi Vilniuje buvo oficialiai patvirtintas pradinės mokyklos mokytojas Aleksandras Itomlenskis. Apie jį F. Bortkevičienė atsiliepė gana palankiai: „Jis buvo visai padorus žmogus, kuris niekuomet be reikalo nekibdavo ir kiek nuo jo prigulėjo, darydavo visokius palengvinimus“¹⁶. A. Itomlenskis, aprašydamas sudėtingą „Vilniaus žinių“ leidimo ir cenzūravimo istoriją 1905 m., kada šiam dienraščiui teko atlaikyti konkuruojančių lenkų žurnalistų ir nepalankiai nusiteikusių rusų valdininkų spaudimą, pabrėžė, kad dėl nuolatinių skundų į Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliariją jis privalėjo kas savaitę pristatinti ataskaitas apie lietuvių spaudą ir jos kryptį¹⁷.

A. Itomlenskis buvo atsakingas už pasaulietinių leidinių cenzūrą, o spaudiniams, kurie bent kiek buvo susiję su religijos klausimais ar katalikų tradicijomis, taikyta bažnytinė cenzūra, už kurią paprastai buvo atsakingas Žemaičių vyskupas Kaunc ar kitų Lietuvos

vyskupijų specialiai paskirti kunigai. Tik po to, kai knygų cenzoriais paskirti kunigai rankraštyje pažymėdavo „neprieštarauju“ (nihil obstat), vyskupijos administratorius duodavo leidimą (imprimatur) spausdinti knygą. Aktyvaus kovotojo už lietuviybės teises Lietuvos bažnyčiose kun. J. Ambraziejaus 1906 m. Vilniuje išleistas „Trumpas Rymo katalikų katekizmas“ buvo vienintelė lietuviška knyga, patekusi į Katalikų Bažnyčios uždraustų knygų sąrašus „Index librorum prohibitorum, dec. 12, apr. 1907“ dėl to, kad jis išspausdino visą savo parengto vaikams katekizmo tekstą kartu su dvasinės cenzūros išbrauktomis vietomis, kuriose autorius teigė, kad lietuviams reikia klausyti tik savo pačių išrinkto ir popiežiaus patvirtinto vyskupo. Tai Vilniaus vyskupijos kurijoje sukėlė didelį susijaudinimą, o tuometinio Vilniaus vyskupo von der Roppo pastangomis kun. J. Ambraziejus iki pat savo amžiaus galo liko suspenduotas ir neteko pajamų šaltinio.

Vilniaus užsienio cenzūros atskirojo cenzoriaus kanceliarija 1907 m. kovo 9 d. buvo pakeista į Vilniaus spaudos reikalų laikinąjį komitetą. Ši įstaiga kontroliavo Lietuvoje spausdinamas bei gaunamas iš užsienio knygas, brošiūras, periodiką. Steigiant Vilniaus spaudos reikalų laikinąjį komitetą buvo rekomenduota remtis Kijevo ir Kazanės spaudos reikalų komitetų įstatų ir personalo struktūros pavyzdžiais. Lietuviškų leidinių cenzoriumi jo paties prašymu šiame komitete paskirtas Aleksandras Jaroševskis, jis gaudavo 1800 rub. metinę algą. Tarp didžiausių savo privalumų būsimai tarnybai jis nurodė gerą lietuvių ir lenkų kalbų bei krašto tautų papročių išmanymą¹⁸. F. Bortkevičienės tvirtinimu, šis bemokslis, mažai lietuviškai temokėjęs cenzorius buvo didelis tinginys ir mėgo kyšius¹⁹. Jos liudijimu, Vilniaus leidėjai telefonu galėdavo gauti informaciją apie numatomas jiems bausmes ir pinigai padėdavo daugelį klausimų suderinti lietuviams palankesniu būdu. Pavyzdžiui, 1912 m. rugpjūčio 11 d. Policijos departamentas pranešė Vyriausiajai spaudos reikalų valdybai apie kenksmingą valstybei „Lietuvos ūkininko“ leidžiamų priedų pobūdį, o spaudos inspektorius A. Jaroševskis, 1912 m. rugsėjo 27 d. pristatydamas šį klausimą svarstymui Vilniaus spaudos reikalų laikinajame komitete, akcentavo šviečiamąjį šių lietuviškų leidinių pobūdį ir įrodė jų reikalingumą²⁰.

Daugiausia įvairių carinės administracijos nuobaudų patyrė lietuviški periodiniai spaudiniai „Vilniaus žinios“, „Lietuvos ūkininkas“, „Lietuvos žinios“, „Viltis“, „Naujoji galybė“, „Skardas“, „Vilnis“, „Draugija“ (žr. 1 lentelę). Jau 1906 m. lapkričio pabaigoje sistemingos kratos darytos M. Kuktos spaustuvėje, M. Piaseckaitės-Šlapelienės knygyne, „Lietuvos ūkininko“, „Šviesos“ redakcijose, „Vilniaus žinių“ redakcijoje ir spaustuvėje, žymesnių lietuvių visuomenės veikėjų ir spaudos bendradarbių A. Rucevičiaus, J. Vileišio, S. Gimbutaitės.

I. Jasiūno, Lazdynų Pelėdos, K. Jasiukaičio, A. Žmuidzinavičiaus, J. Paketurio ir kitų butuose²¹. Kovodami su carine cenzūra Lietuvos leidėjai griebdavosi įvairių gudrybių. Pavyzdžiui, periodinės spaudos leidėjai administracijoje pakviesdavo dirbti fiktyvius redaktorius, t. y. žmones, pasamdytus specialiai prisiimti kaltę ir įvairias valdžios nuobaudas už drąsnesnę spaudos žodį.

1 lentelė
Vilniaus spaudos reikalų laikinąjo komiteto iškeltos baudžiamosios bylos

Periodiniai leidiniai				
	1907	1909	1912	1913
Lietuvių kalba	12	-	-	2
Baltarusių kalba	3	-	-	-
Lenkų kalba	8	10	8	11
Rusų kalba	7	11	5	-
Žydu kalbomis	15	6	3	2
Iš viso	45	27	16	15

Neperiodiniai leidiniai				
	1907	1909	1912	1913
Lietuvių kalba	3	-	-	-
Lenkų kalba	3	-	1	2
Rusų kalba	4	-	1	1
Žydu kalbomis	-	1	6	2
Iš viso	10	1	8	5

Duomenys paimti iš Vilniaus spaudos reikalų laikinąjo komiteto 1913 m. ataskaitos (LVIA, F601, ap. 1, b. 85, lap. 106-107).

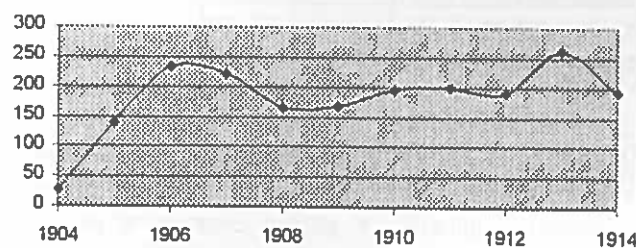
Itin sunkias legalios leidybos sąlygas turėjo Lietuvos socialdemokratų kairiosios pakraipos spauda. Cenzūra uždraudė nemažą dalį jų išleistų spaudinių, pavyzdžiui, 1907 m. birželio 30 d. buvo paskirtas Vilniaus teismo areštas „Naujosios galybės“ leidiniui – V. Kapsuko brošiūrai „Kokie reikalingi įstatymai darbininkams apsergėti“ (Vilnius, 1906), o visi 5 tūkstančiai egzempliorių konfiskuoti²². Iš A. Syrkino spaustuvės Vilniuje 1906 m. buvo konfiskuotas visas 5 tūkstančių egzempliorių „Naujosios galybės“ atskira knygelė išleisto K. Jasiukaičio apsakymo „Kareivio pasakojimas“ tiražas. Kartais dalį uždraustos knygos tiražo pavykdavo išgelbėti. Pavyzdžiui, 1907 m. spaustuvių inspektoriumi pavyko konfiskuoti tik 2000 iš 10 000 egzempliorių čia išspausdinto V. Kapsuko redaguoto „Darbininkų kalendoriaus 1907 metams“. Caro administracijai taip ir nepavyko išsiaiškinti ir nubausti šio kalendoriaus leidėjo²³.

Vilniaus spaudos reikalų laikinojo komiteto iškeltos bylos ne visuomet baigdavosi leidėjų pralaimėjimu. Pavyzdžiui, katalikų „Blaivybės“ draugijai 1911 m. gruodį buvo iškelta baudžiamoji byla ir konfiskuoti 5 tūkstančiai lapelių „Ka sako tikrasai blaivininkas apie svaiginančius gėrimus“, perspausdintų iš populiarus Kaune leidžiamo kalendoriaus „Dieve, padėk 1912 metams“, kurio iliustracijoje, vaizduojančioje karūnuotą svaigalų butelį, buvo išveglta aukščiausiosios valdžios pajuoka. Tačiau 1912 m. vasario 1 d. Teismo rūmų sprendimu šio spaudinio areštas buvo panaikintas, o byla nutraukta²⁴. Toks pat likimas ištiko ir S. Matulaičio išverstą brošiūrą „Koks mums reikalingas vaiskas“, išleista Vilniuje 1906 m. 5 tūkstančių egzempliorių tiražu. Šiai knygelei Vilniaus spaudos reikalų inspektoriaus paliepimu 1907 m. kovo 13 d. buvo paskirtas areštas, tačiau svarstant bylą teisme pavyko įrodyti, kad knygelė išversta iš rusų kalbos cenzūruoto egzemplioriaus, todėl šis areštas buvo panaikintas²⁵.

1905–1907 metais pavyko išvengti griežtesnės carinės administracijos cenzūros kontrolės ir išspausdinti daugiau įvairesnės lietuviškos visuomeninio-politinio pobūdžio literatūros. Tai rodo ir 1904–1914 m. knygų leidybos dinamika (žr. 1 grafiką).

1 grafikas

Lietuviškų knygų leidyba 1904–1914 metais

Grafikas sudarytas remiantis autorės surinktais 1904–1914 m. išleistų knygų bibliografiniais duomenimis

Tačiau siekdamas nuslopinti revoliucinio tautinio judėjimo pakilimą vietos administracija po 1908 m. cenzūros priežiūrą sustiprino. Pavyzdžiui, 1914 m. pabaigoje buvo uždraustos anksčiau cenzūros leistos „Lietuvos ūkininko“ knygelės: J. Pleirio „Kokia mums reikalinga tvarka“ (Vilnius, 1907), P. Paršaičio „Pritrūko kantrybės“ (Vilnius, 1907)²⁶. Tuo metu buvo peržiūrimi beveik visi ankstesnės užsienio cenzūros praleisti ne Lietuvoje spausdinti lietuviški leidiniai. V. Biržiška nurodė, kad šiuo laikotarpiu Vilniaus spaudos reikalų laikinasis komitetas uždraudė 19 leidinių lenkų kalba, 17 – rusų kalba ir ne mažiau nei 8 lietuviškas knygas, išleistas Lietuvoje, bei kelias dešimtis užsienio lietuvių knygų²⁷.

Lietuvoje ir užsienyje (Mažojoje Lietuvoje, JAV ir Vakarų Europoje) leisti lietuviški spaudiniai knygų rinkoje turėjo vienodas teises, tačiau užsienietiškoj patekimą į Lietuvą kur kas energingiau nei vietinius leidinius stabdė užsienio cenzūra. Šios literatūros srautas bent jau pirmiaisiais metais po spaudos draudimo panaikinimo buvo labai intensyvus (žr. 2 lentelę).

Be to, spaudoje buvo ne kartą skundžiamasi, kad šiuos spaudinius užsienio cenzūra ilgai užlaiko tikrindama. Ypač tai buvo aktualu JAV leisti periodinei spaudai, kurios dalis numerių dėl spaudos inspektorių kaltės vėluodavo dvi ir daugiau savaitių. „Bailiajam cenzoriui patogia yra visai atsikratyti kokių laikraščių, nes lengviau yra padėti antspaudas, kad uždrausta [...], negu užsiimti neaprepiamu visos krūvos spaudinių, knygų ir laikraščių peržiūrėjimu. [...] Iš tikro keistas lietuvių spaudos padėjimas: bloga, kad yra per daug uoli cenzūra, o kartais prisicina dejuoti, kad mažai tėra cenzorių“, – rašė 1910 m. „Viltis“²⁸. 1911 m. JAV leidėjas Antanas Olšauskas kreipėsi į Vilniaus spaudos reikalų laikinąjį komitetą prašydamas paaiškinti, kodėl prenumeratoriai iš Lietuvos taip dažnai skundžiasi negaudami pas jį užsakytų knygų ir savaitraščio „Lietuva“ egzempliorių. Gavęs cenzoriaus atsakymą, leidėjas jį viešai paskelbė spaudoje su savo komentarais, norėdamas pabrėžti, kad „paduotasai cenzoriaus laiškas rašytas rusiškai, bet labai netikusia kalba, aiškiai parodančia, kad mūsų cenzorius yra labai mažo mokslo, turbūt vos pradinę mokyklą išėjęs“²⁹. Cenzoriaus nuomone, vietiniai Lietuvos leidiniai yra nuosaikesni, nes už neleistinus skelbti dalykus operatyviai baudžiami. Tuo tarpu užsienio lietuvių leidiniai, ypač laikraščiai „Lietuva“, „Katalikas“, „Rankpelnyš“ bei daugelis brošiūrų, dažnai skelbia antivalstybinę idėjas, todėl jis ragino lietuvius Amerikoje, kad jie nieko prieš rusų įstatymus nerašytų ir nesiųstų į Lietuvą iš karto viso leidinio tiražo, bet tik po viena egzempliorių cenzoriui, nes iš 40 pavadinimų jo gaunamų laikraščių beveik pusę tekdavo uždrausti. 1913 m. pradžioje buvo visai uždrausta į Lietuvą įvežti Čikagoje leidžiamą lietuvišką laikraštį „Katalikas“ ir Bostono laikraštį „Laisvė“.

Spaustuvių, knygynų ir bibliotekų reikalus Lietuvoje tiesiogiai kontroliavo Vilniaus spaustuvių ir knygų prekybos inspektorius, kuris buvo pavaldus Vyriausiajai spaudos reikalų valdybai. Jis spręsdavo įvairius naujų spaustuvių ar kitų spaudos įmonių steigimo klausimus. Nors naujos įmonės savininkai prašymą pateikdavo ir leidimą gaudavo iš vietos gubernatoriaus, tačiau pastarasis visuomet atsižvelgdavo į spaustuvių inspektoriaus nuomonę, kuri buvo pagrįsta specialia informacija iš žandarų valdybos apie prašytojo politinį patikumumą, iš policmeisterio – apie būsimos įmonės savininko turtą ir keliomis „patikumų“ žmonių rekomendacijomis. Spaustuvių inspektorius stebėjo, kaip vykdomi valstybės įstatymai ir potvarkiai, asmenskai tikrindavo įmones ne rečiau kaip 2 kartus per metus, kontroliavo naujos technikos ir

2 lentelė

Užsienio cenzūros peržiūrimi lietuviški leidiniai

Metai	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	viso
Leista įvežti	175	255	150	141	171	109	68	60	22	101	30	1282
Uždrausta įvežti	54	90	2	11	21	18	21	4	2	15	12	250

Lentelė sudaryta remiantis: Szreter, P. Dostępność książki w Rosji w latach 1897–1914 w świetle danych cenzury zagranicznej. *Institucje-publiczność-sytuacje lektury* : studia z historii czytelnictwa. Warszawa, 1989. T. 1, p. 122, 125.

įrangos įsigijimą, vidaus darbo tvarkos taisyklės, personalo kaitą (kiekvienas naujas spaustuvis darbininkas turėjo gauti specialų jam dirbti leidžiantį pažymėjimą), rengė metines ataskaitas generalgubernatoriaus kanceliarijai ir Vyriausiajai spaudos reikalų valdybai. Tuo metu, kai dėl 1905–1907 metų revoliucinio pakilimo įtakos susilpnėjo bendroji cenzūros priežiūra, Vilniaus generalgubernatorius 1906 m. kovo 20 d. nurodymu papildomai įpareigojo spaustuvių inspektoriaus pareigas einantį J. Sudakovą sustiprinti jam pavestų įmonių ir įstaigų kontrolę ir prašė kas mėnesį į kanceliariją siųsti ataskaitas apie atliktas revizijas bei visus spaudos įstaigose įvykusius konfliktus³⁰. Savo ruožtu Vilniaus generalgubernatorius dar 1905 m. gruodžio 15 d. buvo gavęs Vyriausiosios spaudos reikalų valdybos nurodymą sustiprinti spaustuvių priežiūrą gubernijose, kuriose tuo metu buvo įvesta specialioji padėtis³¹.

Spaustuvių inspektorius fiksuodavo savo tikrinamų įmonių ar įstaigų savininkų padarytus spaudos įstatymų pažeidimus, už kuriuos buvo taikomos administracinės ir teisminės nuobaudos. Paprastai per metus susidarydavo po 16–20 tokių bylų (1906 m. buvo iškeltos 23 bylos, 1907 m. – 16, 1908–1911 m. – po 18, 1912 m. – 20, 1913 m. – 15). 1904–1914 metais daugiausia nukentėjo kairiosios pakraipos leidinius spausdinusios ar platinusios spaudos įmonės. Dar 1906 m. liepos mėnesį spaustuvių inspektorius, remdamasis vidaus reikalų ministro įsaku, išreikalavo iš spaustuvių savininkų pasirašyti specialų pasižadėjimą, kad jie nespausdins revoliucinio turinio straipsnių³². Vilniuje trumpam buvo uždaryta M. Kuktos spaustuvis, kurioje 1907 m. rugsėjo 11 d. atlikus kratą aptikta 20 antivyriausybinių turinio spaudos rinkinių. Policija papildomai kreipėsi į Vilniaus generalgubernatorių pranešdama, kad, jos agentūros duomenimis, šioje spaustuviėje ne kartą buvo spausdinami draudžiami spaudiniai, o pati spaustuvis buvo tapusi „agitacijos ir susibūrimo centru“³³. Tuo metu M. Kuktos spaustuviėje jau dirbo 15 darbininkų, joje buvo spausdinama didžioji dalis Vilniaus lietuviškų leidinių, tarp jų dalis nelegalios LSDP spaudos ir 1907 m. uždraustas „Darbininkų kalendorius 1907 metams“. M. Kukta pavyko po dviejų savaičių gauti leidimą pradėti spaudos darbus ir įrodyti, kad drausti leidiniai jo spaustuviėje buvo spausdinami be savininko žinios.

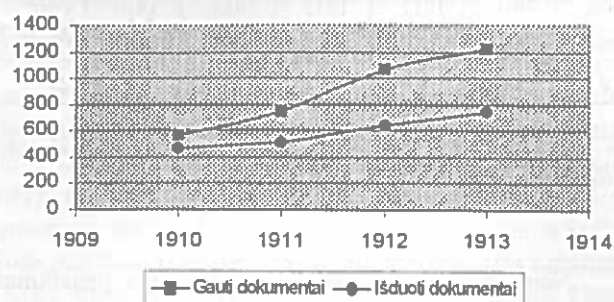
Naujomis spaudos įstatymų pataisomis panaikinus išankstinę cenzūrą, kurį laiką padėtis knygų prekyboje išliko komplikauta. 1906–1910 metais įvairiuose Vilniaus knygynuose buvo konfiskuota 4021 egzempliorius 252 pavadinimų spaudinių, kurių dauguma buvo rusų kalba. Keletas draustų lietuviškų spaudinių buvo konfiskuoti iš M. Piaseckaitės-Šlapelienės ir J. Zawadzko knygyno³⁴. A. Syrkinas ir kiti knygų prekybininkai skundėsi, kad po 1905 m. spalio 17 d. manifesto jie nežino, kokiais įstatymais vadovautis perkant ir pardavinėjant knygas be išankstinės cenzūros, nes teismo antstoliai per patikrinimus tokias knygas konfiskuodavo, o knygynų savininkus traukdavo teismine atsakomybėn. Tik 1907 m. vasario 8 d. pasirodė Vyriausiosios spaudos reikalų valdybos aplinkraštis apie atšaukimą 1903 m. „Abėcėlinio knygų sąrašo“, kuriame buvo suregistruotos 193 knygos ir brošiūros, uždraustos komplektuoti bibliotekose ir skaityklėse. 1907 m. vasario 27 d. potvarkiu papildomai paaiškinta, kad išleistas 1905 m. spalio 17 d. manifestą visi draustų knygų katalogai, išleisti iki 1906 m., neteko galios, o uždrausti leidiniai peržiūrimi pagal naujas 1907 m. spalio 17 d. taisykles. Nuo 1907 m. kovo 13 d. pradėti siuntinėti nauji uždraustos spaudos abėcėliniai sąrašai, su kuriais privaloma tvarka buvo supažindinami knygynų savininkai³⁵.

Didėjant poligrafijos ir knygų prekybos įmonių skaičiui, spaustuvių inspektorius ne kartą kreipėsi į Vilniaus generalgubernatorių ir Vyriausiąją spaudos reikalų valdybą, skųsdamasis per didelę jam tenkančių darbų apimtį, prašė šiam darbui skirti papildomų etatų, padidinti darbo užmokestį ir įkurti specialią kanceliariją. Savo pranešime 1906 m. gegužės 24 d. Vilniaus generalgubernatoriui jis pabrėžė, kad 1886 m., įsteigus spaustuvių inspektoriaus etatą, jam teko kontroliuoti 75 įstaigas ir įmones, o 1906 m. pradžioje – jau 235³⁶. Apie išaugusias Vilniaus poligrafijos ir knygų prekybos verslo apimtį liudija ir nuolat didėjęs spaustuvių inspektoriaus tvarkomų dokumentų srautas (žr. 2 grafiką).

Legalizuota lietuviška spauda 1904–1914 metais vystėsi nepalankiomis spaudos įstatymų kaitos ir sustiprintos spaudos įstaigų priežiūros sąlygomis, nes cenzūros politikai Lietuvoje didžiausią įtaką darė vietos

2 grafikas

Spaustuvių ir knygų prekybos inspektoriaus dokumentacijos srautas

Grafikas sudarytas remiantis spaustuvių inspektoriaus 1910–1913 m. veiklos ataskaita (LVIA. F600, ap. 1, b. 399, lap. 42).

¹ Лихоманов, А. В. Борьба самодержавия за общегосударственное мнение в 1905–1907 г. – Санкт-Петербург, 1997. – P. 12.

² Устав о цензуре и печати. – Изд. 8, дополненное. – Москва, 1899. – 282 p.

³ Арсеньев, К. К. Законодательство о печати. – Санкт-Петербург, 1903. – P. 171.

⁴ D. K. Naujas spaudos įstatymų sumanymas // Lietuvos žinios. – 1913, lapkr. 7 (20), p. 2.

⁵ Nuo susidraugavimo spaudos liuosybės argumėnui // Vilniaus žinios. – 1905, gruod. 1 (14), p. 2.

⁶ Виленские вести // Северо-Западный голос. – 1905, 7 дек., p. 3.

⁷ Vilniaus generalgubernatoriaus potvarkis 1905 rugsėjo 20 d. Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA). F600, ap. 1, b. 242.

⁸ Policija konfiskavo lietuvių Dailės parodos katalogus... // Lietuva. – 1913, birž. 20, p. 1.

⁹ Spaudos įstatymų pataisos 1906 m. bal. 26 d. LVIA. F600, ap. 1, b. 210, lap. 9.

¹⁰ Jasiukaitis, K. Spauda, duma ir valdžia // Naujoji gadynė. – 1906, Nr. 2, p. 24–25.

¹¹ Žodžio laisvė ir cenzūra // Skardas. – 1907, geg. 10 (23), p. 294.

¹² Vilniaus spaudos reikalų laikinojo komiteto žiniaraštis. LVIA. F601, ap. 1, b. 85, lap. 105.

¹³ Konfiskavimas // Lietuvos ūkininkas. – 1906, gruod. 14 (27), p. 737.

¹⁴ Cenzūra // Lietuvos žinios. – 1915, bal. 5 (18), p. 4.

¹⁵ Merkys, V. Knygnešių laikai, 1864–1904. – Vilnius, 1994. – P. 385.

¹⁶ Bortkevičienė, F. Cenzūra // Lietuvos ūkininkas. – 1930, gruod. 4, p. 8.

¹⁷ Itomlenskis, A. Cenzūros veikimas Lietuvoje, atgavus lietuvių spaudą // Lietuvos žinios. – 1932, saus. 2, p. 2.

¹⁸ A. Jaroševskio prašymas Vilniaus spaudos reikalų laikinajam komitetui 1907 birž. 27 d. LVIA. F601, ap. 1, b. 18, lap. 44.

¹⁹ Bortkevičienė, F. Cenzūra ...

valdžia, turinti didelius įgaliojimus. Iš dalies pasitvirtino lietuvių inteligentijos nuogastavimai, kad cenzūros drausmė neigiamai atsilieps spaudos turiniui. Labiausiai šiuo atžvilgiu nukentėjo kairieji demokratai ir socialdemokratai, kurie po trumpo 1905–1907 metų laisvesnio spausdinto žodžio laikotarpio Lietuvoje neturėjo sąlygų legaliam spaudos darbui. Tačiau, antra vertus, platesnę erdvę veiklai įgijo, A. Jakšto žodžiais, ramų kultūros darbą pasirinkę spaudos atstovai. Tai atspindėjo ir 1904–1914 metų leidybos dinamika, kurios nuosmukiui 1908–1912 metais nemaža įtakos turėjo eliminuota iš Lietuvos knygų rinkos legali socialdemokratinės pakraipos spauda. Be to, itin griežtai buvo tikrinama įvežama laisva užsienio lietuvių spauda, todėl į Lietuvos knygų rinką legaliai negalėjo patekti apie 19,5% šių leidinių.

²⁰ „Lietuvos ūkininko“ byla 1910–1911. LVIA. F601, ap. 1, b. 64, lap. 100–103.

²¹ Žinios iš Lietuvos // Lietuvos ūkininkas. – 1906, lapkr. 30 (gruod. 13), p. 705.

²² Vilniaus spaudos reikalų laikinojo komiteto žiniaraštis 1907 m. birž. 30 d. LVIA. F601, ap. 1, b. 6, lap. 34.

²³ Vilniaus spaudos reikalų laikinojo komiteto žiniaraščiai. LVIA. F601, ap. 1, b. 20, lap. 48–49, 63.

²⁴ Vilniaus spaudos reikalų laikinojo komiteto žiniaraščiai. LVIA. F601, ap. 1, b. 215, lap. 230–234.

²⁵ Konfiskuotų knygų ir brošiūrų bylos 1907 m. vas. 19 d.–1907 m. lapkr. 30 d. LVIA. F601, ap. 1, b. 12.

²⁶ Lietuviškų spaudinių inspektoriaus pranešimai 1914–1915 m. LVIA. F601, ap. 1, b. 121, lap. 1–4; b. 122, lap. 1–15.

²⁷ Biržiška, V. Rusų cenzūros uždrausti lietuvių apie Lietuvą ir Lietuvoje spausdinti raštai 1905–1915 // Knygos. – 1922, Nr. 1, sklt. 93–96.

²⁸ Cenzūra ir lietuvių spauda // Viltis. – 1910, bal. 14 (27), p. 2.

²⁹ A. J. Vilniaus cenzorius apie Amerikos lietuvių laikraščių neleidimą Lietuvon // Lietuva. – 1991, saus. 6 d, p. 5.

³⁰ Vilniaus generalgubernatoriaus raštas spaustuvių inspektoriui 1906 kovo 20 d. LVIA. F600, ap. 1, b. 225, lap. 24.

³¹ Spaustuvių ir knygų inspektoriaus korespondencija 1905–1907 m. LVIA. F600, ap. 1, b. 220, lap. 4.

³² Vilniaus miesto istorija: nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos. – Vilnius, 1968. – P. 356.

³³ Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos raštas spaudos inspektoriui 1907 m. spalio 31 d. LVIA. F600, ap. 1, b. 231, lap. 210.

³⁴ Konfiskuotų knygynuose leidinių 1906–1910 m. sąrašas. LVIA. F600, ap. 1, b. 287, lap. 3–10.

³⁵ Vyriausiosios spaudos reikalų valdybos nurodymai 1907–1908 metais. LVIA. F600, ap. 1, b. 6.

³⁶ Spaustuvių inspektoriaus pranešimas Vilniaus generalgubernatoriui 1906 m. geg. 24 d. LVIA. F600, ap. 1, b. 225, lap. 21.

Summary

Lithuanian Book Publishing under the Influence of Censorship in 1904–1914

Violeta ČERNIAUSKAITĖ

Since the abolition of the ban on the Lithuanian press in 1904, censorship became an important instrument for regulation of book publishing policy in Lithuania. The censorship was aimed at the elimination of all ideas of the National Rebirth movement not in compliance with the truths proclaimed by the ideology of “russification”, “denationalization” and “depolarization”. Moreover, even after the abolition of preventive censorship development of the legalised Lithuanian printing-houses was under extremely unfavourable conditions as the press laws have changed on November 24, 1905 and April 26, 1906. Consequently, the

supervision of Lithuanian printing-offices was stronger due to the great power concentrated in the hands of local administration, Vilnius Provisional Press Committee and the Inspector for Vilnius printing-houses and the book trade. Analysing the censorship situation in 1904–1914, Lithuanian intellectuals had apprehensions about the negative influence of the practices of censure upon the content of the press that proved out partially. The social democratic press and free foreign prints brought to Lithuania were examined especially rigorously. Thus, approx. 19,5% of Lithuanian books was not allowed to enter Lithuanian market legally.